

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

KÖK

Bir sözcüğün anlamlı en küçük yapı birimine *kök* denildiğini hepimiz biliyoruz. Kök, sözcüğün eksiz şeklidir. Sözcüğün aldığı ekler, kökün anlamını değiştirerek yeni sözcükler oluştururlar. Bu değişim esnasında kökün anlamı tamamen değişmez. Mesela “tepe” sözcüğünün kökü “tep” olarak düşünülemez. Tabiatla “tepe” diye adlandırılan nesne ile “tep-” dediğimiz eylem arasında hiçbir anlam ilgisi olmadığına göre, bu sözcüğün kökü de “tepe” olmalıdır. Görüldüğü gibi kök ve ek bir anlam bütünlüğü içindedir.

Türkçe sözcükler genellikle tek heceli köklerden oluşur. Birden fazla heceye sahip bazı sözcük kökleri de aslında eski Türkçede tek heceli olarak görülmektedir.

Türkçede ister isim kökü ister fiil kökü olsun bütün kökler her zaman sözcüğün başında bulunur ve genellikle sözcük köklerinde biçim değişikliği olmaz.

Köklerin ilk yapım ekini almış biçimine *gövde* denir. Gövde, anlam ve kullanılışı bakımından kök gibidir. İsim köklerinden isim ve fiil gövdeleri; fiil köklerinden fiil ve isim gövdeleri yapılabilir.

Türkçedeki sözcükler, isim soylu sözcükler ve fiil soylu sözcükler olmak üzere iki ana grupta toplandığı için sözcük kökleri de yapı ve kullanım özellikleri bakımından iki farklı biçimde oluşmuşlardır.

1. İsim Kökleri

Varlık veya kavramları karşılayan köklere isim kökleri denir. İsim köklerinin karşıladığı nesneler veya kavramlar zihinde canlandırılabilir. Bu özelliğiyle isim kökleri tek başlarına kullanılabilir: Ali, ova, dağ, deniz, kaya, genç, Türk, kan vb.

2. Fiil Kökleri

Çevremizde bulunan nesneleri açıklayıp tanımlayabilmemiz için bunların her birine bir ad vermiştir. Bu nesnelerin hareketlerini belirtmek için de “fiil” dediğimiz sözcüklere ihtiyaç duymuştur. İşte fiiller, kök olarak hareket belirten sözlerdir. Kısaca fiil kökleri eylemleri karşılayan köklerdir.

git-, sus-, kes-, düş-, al-, tat-, sor-, gez-, ver- ... gibi.

Fiil kökleri, örneklerde gösterildiği gibi kendilerinden sonra kısa çizgi çekilerek yazılmalı ve bu yazılış (sor-) sormak şeklinde okunmalıdır.

Yansıma sözcüklerin köklerini ise isim kökü olarak göstermek doğrudur: horultu, patlama, haykırma, vızıldama, horlama.

EK

Ek; sözcüklerin yapısında yer alan, tek başına anlamı olmayan, görevini ve anlamını getirildiği köke göre kazanan şekillere denir.

Yapı olarak sondan eklemeli bir dil olan Türkçede, yeni sözcüklerin türetilmesinde ve dile işleklik kazandırmada ekler, çok önemli bir görevi yerine getirirler.

Türkçede ekler, yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere iki grupta toplanır.

Yapım Ekleri

Yapım ekleri, sözcük kök ve gövdelerine gelerek dilin anlatımını genişleten, onu zenginleştiren, yeni sözcüklerin türetilmesine yarayan eklerdir. Türetme, dilin kanunlarına göre gerçekleştirilir.

Yapım eklerinin türetme dışında sözcüğe kattığı bazı anlam incelikleri olduğu için her ek, aynı türden bütün sözcüklere getirilemez.

Türetme göreviyle kullanılan yapım eklerinin hepsi aynı derecede işlek değildir.

İsmin yapım ekleri ile fiilin yapım ekleri birbirinden ayrıdır. Yazılışları, söylenişleri aynı olan yapım eklerini karıştırmamak gerekir. Türetilen sözcük isme ait bir çekim eki alıyorsa sözcüğe getirilen son yapım eki, isim yapma ekidir. Sözcük, fiile ait bir çekim eki alıyorsa sözcükteki son yapım eki, fiil yapma ekidir. Çekim ekinden sonra yapım ekinin gelemeyeceği kuralı unutulmamalıdır.

Çekim eklerinde (bir-i-si, hep-i-si, kim-i-si gibi bazı istisnalar dışında) aynı gruptan iki veya daha fazla ek üst üste gelemmez. Yapım ekleri için ise böyle bir sınırlama yoktur: göz-et-len-dir-il-en.

Yapım ekleri dört ana gruba ayrılır. Bunlar;

- A. İsimden İsim Yapan Ekler
- B. İsimden Fiil Yapan Ekler
- C. Fiilden İsim Yapan Ekler
- D. Fiilden Fiil Yapan Ekler

A. İsimden İsim Yapan Ekler

İsim köklerinden yeni anlamlı başka isimler türetmede kullanılan eklerdir. İşlek olarak kullanılan eklerden bazıları şunlardır:

1. -lık, -lik, -luk, -lük

Yer isimleri, araç-gereç isimleri, sıfatlar, meslek isimleri, rütbe-makam isimleri, ikilemeler yapan eklerdir: saman-lık, taş-lık, kum-luk, odun-luk, çöp-lük, kömür-lük; İncir-

lik, Yumurta-lık; bayram-lık (elbise), dolma-lık (biber), gömlek-lik (kumaş), hediye-lik (eşya); baş-lık, kulak-lık, sabah-lık, diz-lik, gece-lik, gelin-lik, sebze-lik, buz-luk, tuz-luk, yağmur-luk, ön-lük; doktor-luk, işçi-lik, demirci-lik, kılavuz-luk, asistan-lık, binbaşı-lık, doçent-lik, uzman-lık; rektör-lük, başkan-lık, kaymakam-lık, vali-lik; çocuk-luk, delikanlı-lık, genç-lik, güven-lik, güzel-lik, ihtiyar-lık, iyi-lik, kadın-lık, kardeş-lik, temiz-lik, vicdansız-lık; ana-lık, baba-lık, evlat-lık, oğul-luk; aç-lık tok-luk, az-lık çok-luk, bağ-lık bahçe-lik, var-lık yok-luk, bir-lik beraber-lik, dir-lik düzen-lik, vb.

2. -lı, -li, -lu, -lü

a) Sıfat, ikileme ve isimlerde bir yere bağlı olmak anlamı katan eklerdir: anlayış-lı (insan), sayı-lı (gün), bilgi-li (adam), gölge-li (yer), renk-li (havlu), bulut-lu (hava); Asya-lı, bura-lı, Elazığ-lı, Antalya-lı, lise-li, mahalle-li, doğu-lu, köy-lü, üniversite-li; an-lı şan-lı, bel-li baş-lı, sağ-lı sol-lu, der-li top-lu, gece-li gündüz-lü, iç-li dış-lı, iri-li ufak-lı.

3. -sız -siz, -suz, -süz

Ahlak-sız, ar-sız, hır-sız, ök-süz (annesiz), tel-siz; bağım-sız (ülke), görgü-süz (adam); kimse-siz (yaşıyor), tutar-sız (davranıyor); borç-suz harç-sız, ipsiz sap-sız, iş-siz güç-süz, kayıt-sız şart-sız, ses-siz ses-siz, tat-sız tuz-suz, yer-siz yurt-suz vb.

4. -cı, -ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü

Cam-cı, iz-ci, koru-cu, göz-cü, balık-çı, kitap-çı, dış-çı, iş-çi, simit-çi, tost-çu, gözlük-çü; şaka-cı, yalan-cı, geri-ci, kin-ci, kader-ci, sol-cu, uyku-cu, barış-çı, fırsat-çı, halk-çı, inat-çı, yaltak-çı, Türk-çü, milliyet-çi vb.

5. -cık, -cik, -cuk, -cük; -çık, -çik, -çuk, -çük

Ada-cık, az(ı)-cık, adam-cık, ağaç-çık, anneciğim (anne-cik-im), boru-cuk, dere-cik, kadın-cık, kedi-cik, kimse-cik, küçü(k)-cük, teyzeciğim (teyze-cik-im), yavru-cuk, yumuşa-cık (yumuşak-çık), zavallı-cık; arpa-cık, yılan-cık, kızamık-çık, pamuk-çuk; kızıl-cık, dil-cik, gelin-cik; elma-cık (kemiği), karın-cık, badem-cik, kese-cik, köprü-cük (kemiği), kapak-çık; sığır-cık, tatar-cık, gelin-cik; dağar-cık, iğne-cik, maymun-cuk, dip-çık ; Çınar-cık, Germen-cik, Harman-cık, Ova-cık, Yaka-cık, Göl-cük, Kuzgun-cuk vd.

6. -ca, -ce, -ça, -çe

Adam-ca, akıl-ca, ala-ca, bu-n-ca, çılgın-ca, filan-ca, kısa-ca, sarı-ca, soy-ca, yakın-ca, aile-ce, ben-ce, bilgi-ce, bölüm-ce, deli-ce, ekşi-ce, güzel-ce, iyi-ce, kendi-n-ce, siz-ce, çocuk-ça, yaş-ça, açık-ça, ak-ça, adet-çe, geniş-çe, gök-çe; ayrı-ca, başlı-ca, doğru-ca, düşman-ca, kolay-ca, böyle-ce, erken-ce, gizli-ce, ön-ce, sert-çe, çabuk-ça, hoş-ça, yavaş-ça; Türk-çe, Alman-ca, İngiliz-ce, Arap-ça, Fars-ça, Rus-ça, Çuvaş-ça, Yakut-ça; Çamlı-ca, Çatal-ca, Çukur-ca, Kozlu-ca, Kumlu-ca, Sapan-ca, Yarım-ca, Derin-ce, Düz-ce, Sütlü-ce, Yeni-ce, Sivri-ce; ılı-ca, kokar-ca; ala-ca (karga), aptal-ca (iş), gibi.

7.-daş, -deş, -taş, -teş

Anlam-daş, arka-daş, çağ-daş, gönül-daş, kardeş, sır-daş, soy-daş, ülkü-daş, öz-deş, yön-deş, denk-taş, emek-taş, yurt-taş, kök-teş.

8. -ncı, -nci, -ncu, -ncü

Altı-ncı, bir-i-nci, elli-nci, iki-nci, son-u-ncü, üç-ü-ncü, yüz-ü-ncü gibi.

9 -ar, -er; -şar, -şer

Kırk-ar, on-ar, beş-er, bir-er, üç-er; altı-şar, iki-şer, yedi-şer gibi.

10. -sal, -sel

-sal, -sel eki bugün yaygın olarak kullanılmasına rağmen yanlış bir ektir. Bilim eseri yerine bilimsel eser, kamu alanı yerine kamusal alan gibi yanlış kullanımlar tercih edilmektedir.

-sal, -sel eki şu örneklerde kullanıldığı gibidir: aç-sal, anıt-sal, doğru-sal, duygu-sal, hayvan-sal, kalıt-sal, kara-sal, kut-sal, onur-sal, tarım-sal, yapı-sal, birey-sel, bitki-sel, bölge-sel, çizgi-sel, evren-sel, gelenek-sel vb

Bunlardan başka, getirildiği isme değişik anlamlar katan ve sınırlı sayıda örnekte rastlanan isimden isim yapma ekleri de vardır.

B. İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök ve gövdelerinden fiiller yapmak için kullanılırlar: Bunlardan çok kullanılanları şunlardır:

1. -la-, -le-

Bağ-la-, baş-la-, nokta-la-, suç-la-, ucuz-la-, yaz-la-, yok-la-, yol-la-, ateş-le-, belge-le-, dem-le-, demir-le-, diş-le-, giz-le-, kilit-le-, mim-le-, ter-le-, üt-le-; çat-la-, çın-la-, güre-le- vb. gibi.

Bu eki -lan-, -len-; -laş-, -leş-; -lat-, -let- biçiminde de kullananlar da vardır: can-lan-, dik-len-, yaş-lan-, bol-laş-, dinç-leş-, iyi-leş-, makine-leş-, Türkçe-leş-, kir-let- vb. gibi.

2. -al-, -el-

Az-al-, boş-al-, bun-al-, dar-al-, kör-el-, yön-el- gibi.

3. -l-

Doğru-l-, duru-l-, ince-l-, kısa-l-, sivri-l-, savur-(u)l- vb.

4. -a-, -e-:

Ben(i)z-e-, boş-a-, kan-a-, oy(u)n-a-, tür-e-, tün-e- (tün: gece), yaş-a- vb.

İsimden fiil yapan ve sınırlı olarak kullanılan diğer ekler şöyle sıralanabilir: **-ar-, -er-** (ağ-ar-, baş-ar-, mor-ar-, on-ar-, ev-er-, göğ-er-); **-da-, -de-** (çatır-da-, fısılda-, horul-da-,

ışıl-da-, kütür-de-); **-k-** (aç-ı-k->ac-ı-k-, bir-i-k-gec-i-k-, göz-ü-k-); **-kır-, -kir-, -kur-, -kür-** (fiş-kır-, hıç-kır-, kış-kır-t-, püs-kür-, tü-kür-); **-msa-, -mse-** (az-ı-msa-, ben-i-mse-, kötü-mse, küçükümse> küçü-mse-); **-r-** (deli-r-); **-sa-, -se-** su-sa-, umur-sa, mühim-se-, garip-se-, önem-se-).

C. Fiilden İsim Yapan Ekler

Fiil kök ve gövdelerinden, isimler yapmakta kullanılan eklerdir. Bu ekler sayıca çok ve oldukça işlektirler. Bu da, Türkçenin fiilden isim yapmaya elverişli bir dil olduğunu bize göstermektedir.

1. -gan, -gen; -kan, -ken

Atıl-gan, alış-kan, kay-gan, sıkıl-gan, sürün-gen; çalış-kan, somurt-kan, yalıt-kan, değiş-ken, gibi.

2. -gı, -gi, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü

Al-gı, çal-gı, sar-gı, say-gı, bil-gi, der-gi, ez-gi, ser-gi, ver-gi, kur-gu, sor-gu, vur-gu, gör-gü, ör-gü, sür-gü; at-kı, bas-kı, bit-ki, seç-ki, iliş-ki, kes-ki, tut-ku, vb.

3. -gın, -gin, -gun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün

Az-gın, dal-gın, bez-gin, bil-gin, boz-gun, ol-gun, yor-gun, üz-gün; yat-kın, bit-kin, et-kin, geç-kin, piş-kin, seç-kin, tut-kun, küs-kün gibi.

4. -ı, -i, -u, -ü

Başar-ı, bat-ı, çarp-ı, kaz-ı, say-ı, sık-ı, yaz-ı, beğen-i, bildir-i, diz-i, gez-i, doğ-u, dol-u, kork-u, pus-u, sor-u, sun-u, öl-ü, ört-ü gibi.

5. -ıcı, -ici, -ucu, -ücü

Ak-ıcı, al-ıcı, bak-ıcı, kurtar-ıcı, yaz-ıcı, çek-ici, gez-ici, tüket-ici, üret-ici, ver-ici, boğ-ucu, oku-y-ucu, soğut-ucu, tut-ucu, gibi.

6. -ış, -iş, -uş, -üş

Anla-y-ış, bak-ış, davran-ış, sat-ış, yağ-ış, yaratıl-ış, gir-iş, söyle-y-iş, ver-iş, doğ-uş, duy-uş, sun-uş, gör-üş.

7. -k

Aç-ı-k, birleş-i-k, boz-u-k, del-i-k, dile-k, don-u-k, ez-i-k, göç-ü-k, iste-k, kes-i-k, kır-ı-k, sök-ü-k, tara-k, uyuş-u-k, vb.

8. -m

Al-ı-m, bak-ı-m, bas-ı-m, bil-i-m, çek-i-m, çiz-i-m, doğ-u-m, eğit-i-m, ek-i-m, geç-i-m, giy-i-m, iç-i-m, öl-ü-m, sar-ı-m, sat-ı-m, seç-i-m, sun-u-m, tak-ı-m, tanı-m, tad-ı-m, tüket-i-m, uçur-u-m, üret-i-m, ver-i-m, yud-u-m vb.

9. -ma, -me

Yaz-ma, sula-ma, soruştur-ma, bekle-me, git-me, gez-me, görüş-me, yüz-me; as-ma, ayaklan-ma, bas-ma, danış-ma, doku-ma, dol-ma, dondur-ma, kavur-ma, tamlama, tonlama, yak-ma, yaz-ma, yokla-ma, besle-me, böl-me, bütünle-me, dik-me, iç-me, sür-me vb.

10. -mak, -mek

Aç-mak, ağla-mak, kaz-mak, ofla-mak, utan-mak, yalvar-mak, bil-mek, derle-mek, gül-mek; çak-mak, kay-mak, tok-mak, ek-mek, il-mek, ye-mek vb.

11. -tı, -ti, -tu, -tü

Alın-tı, bunal-tı, çarpın-tı, çıkın-tı, kabar-tı, karar-tı, kaşın-tı, kızar-tı, sığın-tı, sıkın-tı, uzan-tı, belir-ti, öden-ti, tiksın-ti, ürper-ti, doğrul-tu, görün-tü, vb.

D. Fiilden Fiil Yapan Ekler

Fiil kök ve gövdelerinden, yeni fiiller türetmek için kullanılan, sayıca az fakat işlek olan eklerdir. En önemlileri şunlardır:

1. -l-

Boğ-u-l-, büz-ü-l-, üz-ü-l-, yor-u-l-; an-ı-l-, bas-ı-l-, duy-u-l-, gönder-i-l-, kaz-ı-l-, kıy-ı-l-, öv-ü-l-, sar-ı-l-, sök-ü-l-, ver-i-l-, yaz-ı-l-, gibi.

2. -ma-, -me-

Duy-ma-, kaç-ma-, sor-ma-, uyu-ma-, yat-ma-, bil-me-, çek-me-, gör-me- vb. gibi.

3. -n-

Bak-ı-n-, çek-i-n-, giy-i-n-, tara-n-, yet-i-n-...

4. -r-

Aş-ı-r-, bit-i-r-, doğ-u-r-, duy-u-r-, geç-i-r-, piş-i-r- vb.

5. -ş-

At-ı-ş-, bak-ı-ş-, dön-ü-ş-, döv-ü-ş-, gör-ü-ş-, gül-ü-ş-, kalk-ı-ş-, kok-u-ş-, sev-i-ş-, gibi.

6. -t-

Ben(i)ze-t-, boya-t-, düzel-t-, kapa-t-, kuru-t-, oku-t-, öde-t-, sür-t-, uza-t-, ürk-ü-t-, yüksel-t- gibi.

7. -dır-, -dir-, -dur-, -dür-; -tır-, -tir-, -tur-, -tür-

Bil-dir-, de-dir-, giy-dir-, sez-dir-, sin-dir-, ver-dir-, ye-dir-, don-dur-, gül-dür-, yüz-dür-; aç-tır-, as-tır-, bıktır-, tart-tır-, çek-tir-, koş-tur-, öp-tür-, tüt-tür- vb.